

С. С. БЕРЕЗАНСЬКА і Г. Т. ТІТЕНКО

НОВІ РОЗКОПКИ ПАМ'ЯТОК БІЛОГРУДІВСЬКОГО ТИПУ

Серед пам'яток предскіфського часу на території Правобережної України особливе місце займає група пам'яток, зв'язаних з Уманню і найближчими її околицями. Це так звані білогрудівські зольники. Вони дістали свою назву за місцем розкопок у Білогрудівському лісі біля с. Пиківці, Уманського району, де в 1918 р. співробітниками місцевого краєзнавчого музею вперше були знайдені незвичайні курганоподібні насипи.

Історія вивчення пам'яток білогрудівського типу дуже невелика. В цілому її можна поділити на два періоди. Перший період охоплює 1918—1926 рр., коли розкопки провадилися силами Уманського музею. Результати цих досліджень були опубліковані, правда, дуже коротко і в загальній формі¹. Але незважаючи на не зовсім вдалу публікацію, видані матеріали викликали великий інтерес і привернули до себе увагу дослідників². Насамперед це пояснювалось тим, що в керамічному комплексі білогрудівських пам'яток було виявлено багато майже типового посуду так званої скіфської культури.

В зв'язку з очевидною важливістю пам'яток білогрудівського типу в питанні формування культури раннього залізного віку в лісостеповій частині Правобережної України, в 1949 р. з ініціативи директора Інституту археології АН УРСР П. П. Єфіменка були відновлені розкопки цих пам'яток. О. І. Тереножкіним була обстежена місцевість, де знаходились пам'ятки білогрудівського типу, і в двох місцях проведені невеликі розкопки³.

В 1951 і 1952 рр. дослідження білогрудівських пам'яток продовжувалось авторами цієї статті.

Внаслідок розвідувальних робіт, проведених в 1951—1952 рр. в Уманському і сусідніх з ним районах, виявилось, що білогрудівські пам'ятки, в основному розташовані навколо Умані і найближчих до неї сіл. На сьогодні можна назвати близько 20 пунктів, де є білогрудівські пам'ятки або де вони, за свідченням працівників Уманського музею, були, але зараз знищені. Найкраще вони збереглися біля сс. Собківка, Кочержинці, Попудня, Заячківка; крім того, вони відомі, але в меншій кількості, біля сс. Войтківка, Дмитрушки, Ятранівка та ін.

Обслідування всіх тих місць, де збереглися пам'ятки білогрудів-

¹ Коротке повідомлення ВУАК за археологічні дослідження року 1925, К., 1926, стор. 72—74; Коротке звітження ВУАК за археологічні дослідження року 1926, К., 1927, стор. 79—83, 173.

² Т. С. Пасек, Периодизация трипольских поселений, МИА, № 10, М.—Л., 1949, стор. 227—229.

³ О. І. Тереножкін, Поселення білогрудівського типу біля Умані, Археологія, т. V, К., 1951, стор. 182—191.

ського типу, дало можливість встановити їх кількість, з'ясувати, що є випадковим, а що типовим для топографії і форми цих пам'яток.

Взагалі можна сказати, що білогрудівські пам'ятки збереглися головним чином у невеликих лісових масивах, які займають площу 3—4 га і розміщені найчастіше на горбах, оточених балками та ярами.

Як правило, насипи розташовані невеликими групами, в які входять по два, три, рідше по чотири-п'ять подібних горбів. Відмітною рисою цих насипів є те, що вони переважно розміщені на височинах і лише іноді — на схилах.

В зв'язку з цим слід відмітити й другу особливість топографії пам'яток білогрудівського типу — їх віддаленість від води. В усіх відомих випадках джерела води від цих насипів знаходяться не ближче ніж на 500—600 м.

Всередині таких груп насипи звичайно розміщуються трикутником, якщо група складається з трьох насипів, і колом, якщо вона складається з більшої кількості їх.

В кожній такій групі є один насип, що виділяється своїми великими розмірами. Взагалі ж щодо розмірів і форми насипів ніякої різниці для окремих місць помітити не вдалося. Навпаки, характерною є схожість насипів, всюди вони мають курганоподібну форму з правильною, круглою основою. Висота їх коливається між 50 і 80 см, іноді вона досягає 2 м. Відповідно до висоти варіює і діаметр насипів, який в більшості випадків не перевищує 20—24 м, але деякі горби мають діаметр і до 45—50 м.

Розкопки білогрудівських пам'яток провадилися в с. Собківка в 1951—1952 рр. Село знаходиться за 7 км на південь від Умані і простягається вздовж обох берегів безіменної притоки р. Ятрані більш ніж на 2,5 км. З трьох сторін воно оточене старими, в основному грабовими, лісами, де і були виявлені пам'ятки білогрудівського типу.

Була досліджена група насипів, розташованих у лісовому масиві, який прилягає до села з північно-західної сторони і простягається на 2 км із сходу на захід та приблизно на 4 км з півночі на південь. Насипи розміщені на водорозділі двох річок — притоки Ятрані і другої річки, яка тепер висохла.

Всього на зазначеній площі виявлено 34 насипи, які утворюють одинадцять груп, в кожній з яких нараховується від одного до п'яти горбів. Окремі групи знаходяться на відстані від 200 до 800 м одна від одної. Відстань між горбами в середньому 50 м. 28 горбів мають висоту не більше 0,7 м, а діаметр 20 м, висота 6 інших досягає 1,7—1,8 м з діаметром до 0,5 м (рис. 1).

Для дослідження були вибрані 9 горбів, що входять в різні групи і розміщені досить далеко один від одного. Нижче наводиться опис деяких з них, досліджених найповніше.

Насип № 1, група 1. Розміщений в східному кінці лісового масиву і знаходиться за 0,7 км від дороги Умань—Одеса. Він плоский, трохи витягнутий в північно-східному напрямі. Висота його 0,55 м, діаметр 17—18 м. Насип розкопувався метровими квадратами, пошарово, секторами, між якими залишались перехресні бровки. Загальна площа розкопу 161 м². Сам насип складається з темного гумусного ґрунту майже однакової товщини, до 0,25—0,3 м як у центрі, так і по краях. Після зняття верхнього гумусного шару з'ясувалось, що в основі насипу знаходиться площадка з суглинку каштанового кольору, яка підвищується до центра. Такий самий суглинок утворює ґрунтовий шар (підґрунтя) і за межами насипу. В самому насипу на глибині перших 10—15 см майже відсутні культурні залишки; в значній кількості вони виявлені нижче, на глибині 0,2—0,4 м, де зустрічаються або окремими знахідками, або цілими скупченнями, що складаються з уламків кера-

міки, розщепленого кременю, кісток тварин, каменів. Найбільш насичений шар знаходився в основі насипу. В північно-східному секторі, майже в центрі, на глибині 0,4 м виявлено невелике вогнище розміром $1,3 \times 1,4$ м, товщиною в центрі до 6 см, яке являло купу світлого попелу. У вогнищі містилася невелика кількість дрібного вугілля. Знахідок тут не було, але за 4 м на схід від нього знаходились дві роздавлені посудини, трохи заглиблені в землю. В південно-східному секторі, на одному рівні з вогнищем, була виявлена площадка довжи-

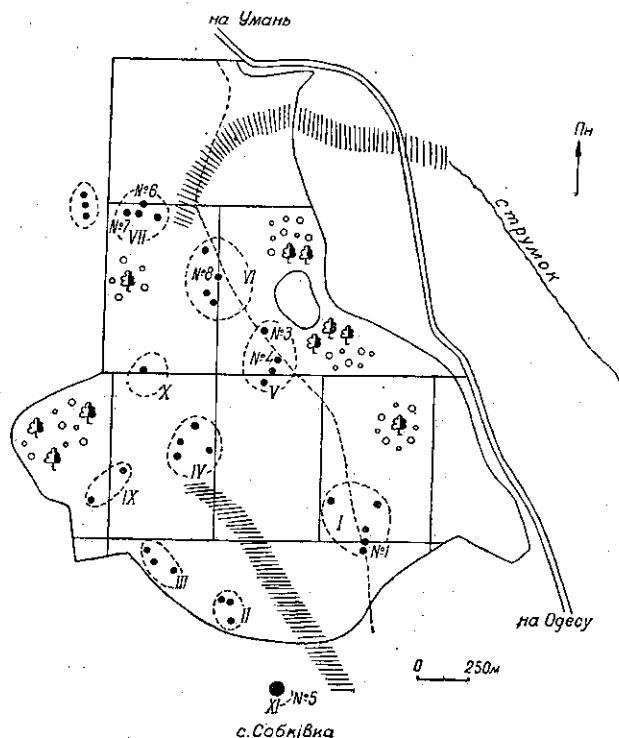

Рис. 1. План груп зольників біля с. Собківка.
I — зольники. Римськими цифрами позначено групи зольників; арабськими — окремі розкопані зольники.

ною 2,2 і шириною 0,6 м, обмазана білою глиною. Ніяких інших споруд на всій площі насипу не було.

В цьому насипу було знайдено бронзове височне кільце — перша металева річ, виявлена в пам'ятках білогрудівського типу (рис. 3, 4).

Насип № 4, група V. Висота насипу 0,7 м, діаметр 23 м. Насип плоский, основа утворює коло. Розкопки провадились по секторах пошарово, метровими квадратами. Будова насипу аналогічна першому. Материкова бурожовта глина з'явилася на глибині 0,45 м в центрі і 0,5 м на схилах. Отже, висота давнього горба, на якому був споруджений насип, дорівнює 18—20 см.

На рівні давнього горизонту виявлена опукла площадка, на якій у великій кількості були розкидані черепки, камені, куски обпаленої глини і кремень. Великих вогнищ тут не знайдено. Зате в різних місцях, ближче до центра, виявлені залишки п'яти маленьких вогнищ. Розміри їх приблизно однакові: діаметр 40—50 см, товщина зольного шару 2—3 см. Крім золи, у вогнищах виявлено велику кількість бурчорного вугілля і перепалених до червоного кусочків глини. На відстані

2—3 м від центра виявлено шість ямок. Форма їх неправильна, наближена або до кола, або до овалу, верхній діаметр 60—80 см, нижній — 40—50 см; донизу вони трохи звужувались. Ями були заповнені дуже гумусованим ґрунтом з невеликою кількістю різних знахідок. В полі південно-західного сектора були ще дві ями, аналогічні за розміром і з таким самим заповненням.

Насип № 5, група XI. Цей насип розміщений в селі, в садибі колгоспника Г. Короля. Незважаючи на щорічні розорювання, насип відзначається своїми великими розмірами. Висота 1,8 м, діаметр 40 м. Вершина плоска. Східна частина насипу, яка знаходиться на території сусідньої садиби, зруйнована.

Поверхня насипу і площа навколо неї густо вкриті черепками. Внаслідок того, що насип був засаджений фруктовими деревами, розкопки провадилися не секторами, а двома перехресними траншеями. Ширина траншеї, що проходить з півночі на південь, — 3 м, довжина 12 м. Ширина траншеї, що проходить з заходу на схід, — 6 м, довжина 10 м. Крім того, північно-західний сектор був знятий цілком.

Структура цього насипу значно відрізняється від описаних вище. В його прошарках можна простежити такі горизонти:

- 1) верхній шар товщиною 30 см — дуже гумусований підзол;
- 2) шар гумусованої золи товщиною 20 см, в центрі яснішого, на схилах — темного кольору;
- 3) суцільний шар ясносірої золи більш-менш однакової структури, яка легко розтирається між пальцями, не залишаючи грудочок, товщиною 40 см;
- 4) шар золи, в якому зустрічаються скупчення більш компактної маси, що складається з золи, каменю, кусочків обпаленої глини, черепків. Розмір і форма скупчень різноманітні; довжина 2—3 м, ширина 0,4—0,5 м.

На глибині 0,9 м була глина ясножовтого кольору. В центрі знаходився глинистий шар, вищий, ніж на схилах, на 0,5 м. По всій площі розкопу поверхня порита норами, які на перший погляд створюють враження свідомо зроблених обрисів. Після розчистки основи насипу, в центрі його, трохи ближче до північного схилу, виявлена невелика площадка круглої форми, обмазана глиною і обпалена, діаметром 0,8—0,75 м. Її центральна частина на 3 см вища від схилів. Під глиняною обмазкою знайдено велику кількість дуже перепалених черепків.

В північно-східній частині насипу під шаром гумусованої золи, в якому знаходилась велика кількість (понад 100 шт.) каменів різного розміру, була виявлена своєрідна споруда. Простір 2 м ширини і 6 м довжини, який має форму неправильної вісімки, був обмазаний темною глиною і обпалений. Утворена площадка по краю була так сильно обпалена, що справляла враження яскравочервоного канту. По всій площадці, групуючись ближче до країв, розміщались 14 ямок (6 у північному крилі й 8 — у південному). Розміри ямок в середньому однакові: для південного крила діаметр 0,35—0,45 м, для північного — 0,5—0,6 м, глибина в обох випадках — 0,6—0,65 м. Донизу всі ямки трохи звужувались. В північному крилі, крім круглих, були дві видовжені заглибини; довжина першої — 0,75, другої — 0,82, ширина обох — 0,45 м. Отвори ямок зберегли сліди глиняної обмазки. Всі ямки до країв були заповнені чорною золою і дрібно потовченим вугіллям. Ніяких культурних залишків ні в ямках, ні на всій обпаленій поверхні не виявлено.

Призначення описаної вище споруди поки ще залишається неясним. Про те, що споруда не мала виробничого характеру, в деякій мірі свідчить відсутність будь-яких шлаків або відходів виробництва. Крім того, структура споруди немовбито не відповідає потребам жодного з відомих виробничих процесів. Припущення, що ямки є слідами згорілих стовпів,

спростовується тією обставиною, що стінки ямок зберегли на собі сліди обмазки. Найбільш прийнятним є припущення, що ця споруда використовувалась в яких-небудь культових цілях, де основну роль відігравав вогонь. Деякою аналогією можуть бути ями, відкриті в с. Підгірці, Київської області, розміри яких приблизно аналогічні описаним. На дні підгірцівських ям зустрічаються прошарки попелу, а зрідка і перепалені кістки тварин. В. М. Даниленко, який досліджував Підгірцівське поселення, висловив припущення, що ями мали культове призначення¹. В цьому насипу було знайдено бронзове кільце з кінцями, що заходили один за один (рис. 3, 1), та ливарна формочка кельта (рис. 4).

Насип № 6, група VII. Розміщений на північний захід від с. Собківка на лісовій ділянці № 10, на просіці, за 150 м від краю лісу. Насип трохи витягнутий з заходу на схід, західний схил дещо стрімкіший. Висота насипу 1 м, діаметр 22 м. Основа утворює коло. Внаслідок того, що північна і південна поли були зайняті великою кількістю дерев, насип розкопувався траншеєю довжиною 24 м і шириною 4 м в напрямі із сходу на захід. Розкопки провадились пошарово, метровими квадратами.

Верхній шар насипу на глибині 0,3 м в центрі і 0,2—0,22 м по краях складався з чорнозему. Під ним у центральній частині насипу знаходилось вогнище розмірами 1,5 × 1,3 м і товщиною 0,25—0,28 м. Попіл темносірого кольору, без вугілля. Під вогнищем на площі 2 × 1,8 м знаходився шар ясносірої глини товщиною 0,3—0,35 м. В цьому шарі вже ніяких знахідок не було. Під шаром глини була виявлена яма конусовидної форми. Діаметр дна 22 см. Стінки і дно ями дуже старанно зачищені. Яма була заповнена чорноземом і не мала в собі ніяких культурних залишків, за винятком трьох маленьких черепків, очевидно, занесених сюди пізніше гризунами.

Насип № 7, група VII. Знаходиться за 60 м на південний схід від насипу № 6 і серед насипів цієї групи виділяється великими розмірами. Діаметр його 33 м, висота — 1,2 м. Східний схил насипу трохи стрімкіший, ніж інші, а вершина, зруйнована ямками, зовсім плоска.

Зі сходу на захід через весь насип була проведена траншея, від неї в північній половині зроблена прирізка довжиною 8 м, шириною 6 м. Розкопки провадились пошарово, метровими квадратами. Загальна площа розкопу 31 м². Верхній шар, як і в інших насипах, складався із чорноземного ґрунту, товщина чорнозему досягала 0,35—0,4 м. Під шаром чорнозему, на всій розкопаній площі, виключаючи самі краї насипу, залягав товстий шар золи; в центрі горба він досягав 0,45—0,5 м, на схилах 0,3—0,35 м. В двох місцях поверх зольного шару знаходились плями глини діаметром 1,5—2 м, товщиною 10—12 м. Глина мала ясножовтий колір з ознаками сильного випалу. Зольний шар був різного кольору: в північній полі він був темнішим і більш перемішаним з землею, в центрі складався із золи яскравосірого кольору і містив в собі багато дрібних вугликів (рис. 2).

Щодо структури зольного шару треба відзначити, що його верхні горизонти були пухкішими, легшими, ніж нижні. Внизу зола була твердішою і щільнішою, в ній у великій кількості зустрічались куски шлакованої глини і золи. Під зольним шаром, в центрі насипу, на глибині 0,95 м від поверхні залягала материкова глина. Розчищена ділянка мала нерівну поверхню, пориту глибокими кротовинами. В центрі під насипом лінія материка проходила вище, ніж на схилах, на 20—25 см.

Тут було знайдено бронзове дротяне кільце та бронзову булавку (рис. 3, 2) з відламанною голівкою.

¹ В. Н. Даниленко, Памятники ранней поры железного века в южной части Полесья УССР, Доклады VI научной конференции Института археологии, К., 1953, стор. 199.

Насип № 8, група VI. Знаходиться частково на просіці, частково в лісі. Трохи витягнутий з півночі на південь, має стрімкіший східний схил і плоску вершину. Висота насипу 1,15 м, діаметр 28 м. Завдяки тому, що більша частина насипу знаходиться на просіці, виявилось можливим розкопати центр і всю західну половину горба.

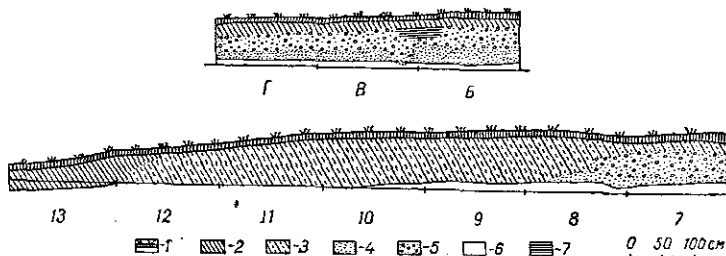

Рис. 2. Розрізи насипу № 7.

1 — дерен; 2 — чорнозем; 3 — чорна земля із золою; 4 — зола;
5 — ясносіра зола; 6 — материк, 7 — обпалена глина.

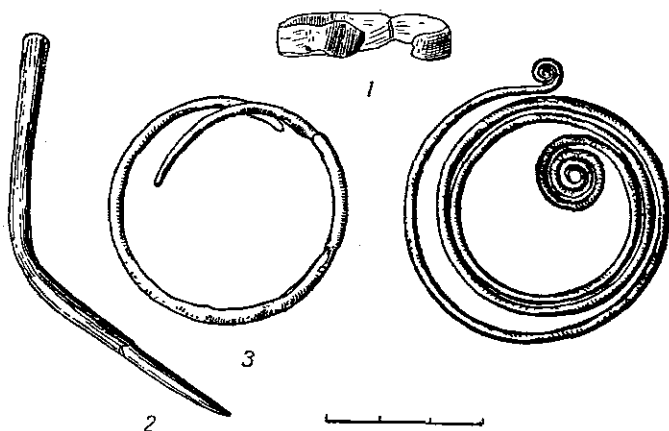

Рис. 3. Вироби з металу.
1, 4 — насип № 1; 2, 3 — насип № 7.

За своєю структурою насип дуже близький до насипів № 5 і 7. Тут, так само як і в останніх випадках, чорноземний шар товщиною 0,5—0,55 м перекривав товстий прошарок золи. Зольна пляма довжиною приблизно 14 м і шириною 10—12 м, товщина зольного шару в центрі до 0,4—0,45, на схилах 0,2—0,25 м.

В центрі зола яснішого кольору, більш чиста і містить в собі менше домішок; по краях і в основі вона має темніший колір, бо перемішана з землею. Під цим шаром землі знаходиться материк.

Приблизно в центрі горба, трохи ближче до південного краю, в основі насипу була відкрита цікава споруда. Площадка розміром близько 2 м² була викладена в два ряди каменями різних розмірів і в цілому мала більш-менш рівну поверхню. На ній лежала роздавлена так звана тюльпаноподібна посудина. В посудині та поруч неї знаходилась велика кількість кісток бика. Все це зверху було засипано золою.

Результати розкопок і вивчення матеріалу, одержаного від попередніх досліджень, показали, що пам'ятки білогрудівського типу на

території їх поширення мають між собою подібні риси не тільки щодо їх зовнішнього вигляду і топографічних особливостей, а й щодо структури, складу і характеру речового матеріалу, отже, відносяться до одного часу.

Для структури пам'яток білогрудівського типу характерними можна вважати такі ознаки:

1) материкове підвищення висотою 0,15—0,20 м, що знаходиться в основі насипу;

2) шар золи товщиною від 0,3 до 1 м в одних насипах і групи зольних плям в кількості двох—п'яти в інших, які лежать поверх материкової площадки;

3) наявність у ряді випадків під шаром золи глинобитних площадок. Разом з тим відсутність горизонту випаленої землі під зольними шарами і плямами;

4) чорноземний шар товщиною від 0,2 до 0,5 м, який перекривав культурні залишки і зольні скупчення.

Склад знахідок в цілому був аналогічний одержаному при розкопках минулих років.

Металевих виробів знайдено дуже мало. Знайдена бронзова спіраль являє собою височну прикрасу. Вона виготовлена з тонкого дроту, скрученого в два кільця — великого, що складається з п'яти витків, і малого — з трьох. Спіралі в кільцях спрямовані в протилежні сторони. Подібні спіралі відомі з висоцького могильника в Гончарівці¹ (кол. Белзці), Підгірського скарбу², а також з могильника біля с. Білий Камінь, Чечельницького району, Вінницької області³.

Знайдені ще два бронзових кільця, одно плоске, маленьке, діаметром 1,5 см, друге зроблене з круглого дроту і має діаметр 4 см. В обох кільцях кінці не замкнені, а частково заходять один на один.

Нарешті, остання металева річ, знайдена при розкопках 1951—1952 рр., являє собою бронзову булавку довжиною 12 см. Головка в неї відламана і це позбавляє можливості окреслити її тип.

Крім того, знайдено два уламки формочок для лиття, що свідчить про місцеве виробництво металевих речей. Перша формочка є негативом кельта, який має ребристу, очевидно, шестигранну втулку і одно маленьке бокове вушко (рис. 4). За формою він близький до кельтів, відомих із Красноокнинського, Ново-Григор'ївського та інших причорноморських скарбів⁴.

Проте віддаленість від металургійних центрів привела до того, що в районі поширення пам'яток білогрудівського типу метал не зміг цілком витіснити камінь. В культурному шарі зустрілась досить велика кількість різних кам'яних знарядь: серпів, бойових молотів, наконечників списів, скребоків та інших предметів.

Найбільш поширеним кремінним знаряддям є вкладиші для серпів (рис. 5, 1, 2). Вони зустрічаються двох типів: досить великі серповидні пластинки довжиною 10—12 см, в яких центральна частина злегка

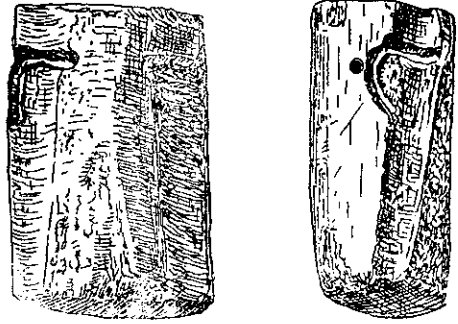

Рис. 4. Ливарна форма. Насип № 5.

¹ Т. Syłimirski, Kultura Wysocka, тт. XXV, 21.

² Альбом достопримечательностей церковно-археологического музея при Киевской духовной академии, К., 1915, в. IV, V, табл. II.

³ М. Л. Макаревич, Археологічні дослідження в с. Білий Камінь, зб. «Трипільська культура», К., 1941, стор. 466, рис. 25.

⁴ И. В. Фабрициус, Археологическая карта Причерноморья Украинской ССР, К., 1951, табл. XIX, 7, 9.

вигнута та звужена, і маленькі кремінні вставки, які являють собою пластини різних форм: трикутні (кінцеві) з одним загостреним кінцем і другим — вертикально зрізаним, чотирикутні (серединні) і хвостові, в яких один край зрізаний рівно, а другий — грубо оббитий. Довжина таких пластинок не перевищує 4—5 см. При складанні їх в одне ціле одержуємо серп значних розмірів добре вигнутої форми.

Кам'яні знаряддя представлені головним чином провушними бойовими молотками клиноподібної форми і кількома уламками молотків

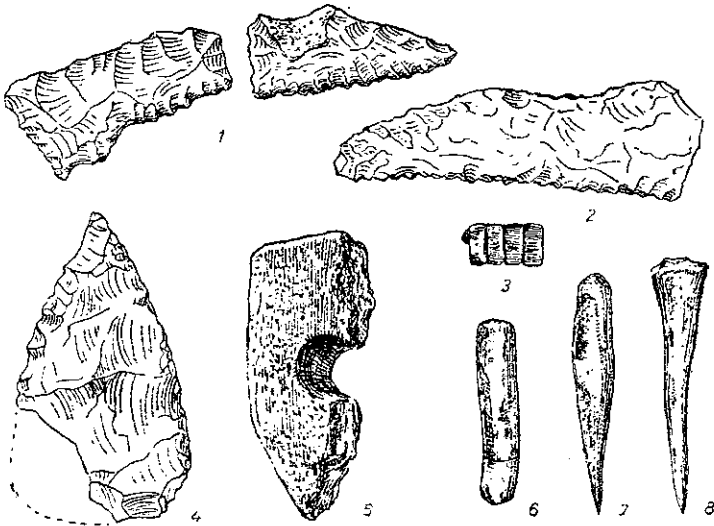

Рис. 5. Вироби з каменю, кременю та кости.

1, 2 — насип № 1; 3 — насип № 7;
4 — насип № 2; 5 — насип № 5; 6 — насип № 11; 7 — на-
сип № 5; 8 — насип № 4.

лопатевого типу (рис. 5, 5). Слід відзначити, що тут цілком певно відчувається занепад техніки обробки каменю. Молотки зашліфовані досить неохайно, ретуш кремінних знарядь значно поступається перед тією, що характерна для більш раннього часу.

Треба також відмітити досить значну кількість знахідок уламків зернотерток, розтиральників і точильних каменів. Особливо слід вказати на той факт, що культурний шар білогрудівських пам'яток насичений величезною кількістю каменів, звичайно круглої форми, невеликих розмірів, часто з слідами обпаленості.

У всіх насипах знайдено велику кількість кістяних виробів. Вони представлені головним чином різними за розмірами шилами, голками і проколками (рис. 5, 6, 7, 8).

В деяких насипах знайдено багато кісток тварин, особливо биків, овець, свиней і коней. Часто кістки розколоті, іноді сильно обпалені.

Найчисленнішими знахідками є керамічні вироби. В цілому їх можна поділити на дві великі групи. До першої входить господарський посуд, до другої — мініатюрний посуд, «хлібці», «коржички», фігурки тварин та інші вироби з глини.

В господарському посуді можна виділити кухонний і столовий. Кухонний посуд представлений найбільше баночною керамікою так званої тюльпаноподібної форми (рис. 6, 3). Білогрудівські тюльпаноподібні горщики відмінні від типового посуду цього виду. Вони менш стрункі і мають більш опуклий тулуб, але їм властиві всі найхарактерніші для

тюльпаноподібних посудин риси — широко розкриті, злегка вигнуті назовні
вінця, тулуб, який поступово розширюється догори, маленьке, нестійке
дно. Стінки товсті, дно всередині опукле. Як правило, такий посуд при-

Рис. 6. Зразки кераміки.

1 — насип № 8; 2 — насип № 1; 3 — насип № 8; 4 — насип № 4; 5 — на-
сип № 5; 6 — насип № 4; 7 — насип № 6; 8 — насип № 1.

крашений наліпним валиком, майже завжди гладким, зрідка розчлено-
ваним вдавненнями пальців. Іноді кінці валика не зімкнуті, а під
прямим кутом опущені вниз або далеко заходять один на одного. Для

кухонного посуду, до якого, крім тюльпаноподібних, треба, очевидно, віднести ще і невелику кількість низьких горщиків, що мають ширше дно і вигнуті стінки, характерна наявність великої кількості домішок товченого граніту, а також недбало заглажена зовнішня поверхня.

Найближчою аналогією описаному вище посуду є тюльпаноподібний посуд із Чорноліського городища¹, городища в Сандраках² і Висоцького могильника³.

До столового посуду, що відрізняється від кухонного як своїми формами, так і більш старанним виготовленням, треба віднести миски, черпаки, а також невеликих розмірів горщики. Найчастіше зустрічаються миски, які створюють найхарактернішу форму керамічного комплексу білогрудівських пам'яток (рис. 6, 6). Вони в основному великих розмірів, діаметр деяких з них досягає 50 см, висота 15—20 см. Стінки таких посудин, спочатку поступово розширюючись, піднімаються вгору, потім трохи звужуються, а далі знову широко вигинаються назовні. Звичайні миски з краями, загнутими всередину, тут зовсім невідомі. Аналогії для білогрудівських мисок знаходимо на Немирівському городищі і в кургані ранньоскіфського часу біля с. Глеваха.

Черпаки в кераміці білогрудівських пам'яток складають невелику, але зовсім окрему групу. Щодо форми їх можна поділити на два типи. До першого відносяться черпаки досить великих розмірів з високим тулубом, який злегка розширюється донизу. Вінце трохи вигнуте назовні, а в тому місці, де до нього прикріплюється ручка, підняте. Ручки в таких черпаків петельчасті, округлі або плоскі в розрізі (рис. 6, 8). Найближчу аналогію описаним черпакам становлять деякі черпаки комарівської культури⁴. Досить близькі до описаної групи черпаки висоцької та кизил-кобінської культур. До другої групи відносяться низькі черпаки із стінками, які плавно переходять в округле дно, в якому із зовнішнього боку звичайно буває невелика ямка (рис. 6, 7). Ручки петельчасті, іноді з невеликим циліндричним виступом зверху. Найбільш близькою аналогією є черпаки із Собатинівського поселення⁵ та інших подібних пам'яток.

Велике місце серед столового посуду займає так званий біконічний посуд (рис. 6, 4, 5). Ця назва в достатній мірі умовна і до деякого посуду, який об'єднано в цю групу, може бути застосована з певною натяжкою. В більшості випадків такий посуд зберігся тільки в уламках, і ця обставина дуже утруднює його визначення.

Вдалося виділити три групи. До першої, найчисленнішої, належить посуд середніх розмірів з біконічним тулубом, нижня частина якого має злегка округлу форму, а верхня — форму конуса. Дно в такому посуді велике і стійке. Форму вінця встановити не вдалось.

До другої групи відноситься посуд великих розмірів, з конічною нижньою частиною, малим нестійким дном і високим циліндричним горлом і з дуже відігнутими вінцями. До третьої групи слід віднести посуд маленьких розмірів з округлим тулубом і невисокою шийкою. Вінця короткі, різко відігнуті назовні. Денце дуже маленьке, майже не

¹ О. І. Тереножкін, Розвідки і розкопки в 1949 р. в північній частині Кіровоградської області, Археологія, т. VII, К., 1952.

² Е. Ф. Лагодовская, Археологические исследования в 1949—1950 гг. в Хмельницком районе, Винницкой области, Науковий архів Інституту археології.

³ Т. Syłimirski, Kultura Wysocka, табл. IX, XI.

⁴ І. К. Свешніков, Пам'ятки бронзової доби з західних областей УРСР, табл. IV, 24; табл. III, 12, 13; Науковий архів Інституту археології.

⁵ А. В. Добровольський, Перше Собатинівське поселення, АП, т. IV, К., 1952, табл. I, 10.

оформлене. Аналогію описаній групі становить посуд із городища в Чорному лісі і Суботові¹.

Нарешті, в керамічному комплексі білогрудівських пам'яток є багато посуду так званого вілановського типу, широко розповсюдженого на території Угорщини і Румунії², а також в пам'ятках Північного Кавказу.

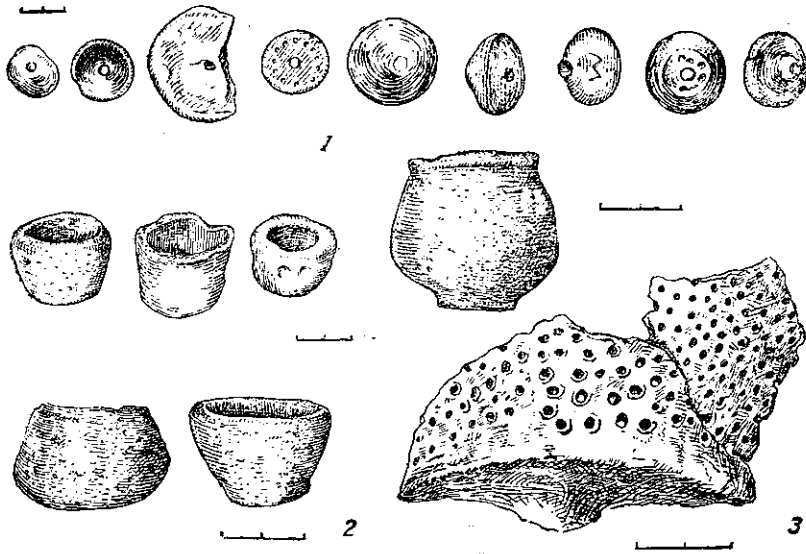

Рис. 7. Глиняні вироби; прясла (два верхніх ряди), мініатюрні посудини; фрагмент посудини із дірочками.

Перелічені форми кераміки, які відносяться до столового посуду, лощені, чорного кольору, зрідка коричневого і зовсім рідко — червоного. В багатьох випадках лошіння поганої якості. Посуд має нерівну поверхню з плямами. Крім того, деякий посуд лощений тільки ззовні, а всередині стінки просто пригладжені. Лощений посуд або не орнаментований зовсім, або прикрашений зубчастим штампом. Орнаментований тільки біконічний посуд, який взагалі відзначається більш старанною обробкою. Орнамент звичайно складається з двох паралельних ліній, всередині якого або під ним знаходиться ряд трикутників.

Як зазначалось, цілком окрему групу в білогрудівській кераміці складає мініатюрний посуд (рис. 7, 2) — «пряслиця», «хлібці» (рис. 7, 1) та фігурки тварин. Глина, з якої зроблені всі ці вироби, зовсім не має домішок, добре вимішана і майже не випалена. Мініатюрний посуд, якого на кожний насип зустрічається близько 40 штук, в основному повторює всі відомі форми господарського посуду. Найчастіше зустрічаються баночний посуд і маленькі мисочки. Розміри їх не перевищують 3—4 см. Питання про призначення мініатюрного посуду розглядалось багатьма дослідниками; деякі з них, зокрема Городцов, схильні були думати, що цей посуд призначався головним чином для ритуальних цілей³.

¹ О. І. Тереножкін, Розвідки і розкопки 1949 р. в північній частині Кіровоградської області, Археологія, т. VII, К., 1952, стор. 134, табл. V, 7.

² N. Åberg, Bronzezeitliche und früheisenzeitliche Chronologie, II, Hallstattzeit, Stockholm, 1931, № 30, 31, 35, 36, 37, 47, 48, 51, 55.

³ В. А. Городцов, Старшее Каширское городище, ИГАИМК, в. 85, 1934, М.—Л., стор. 12.

Крім того, в пам'ятках білогрудівського типу найдена велика кількість глиняних виробів, які прийнято називати пряслицями. Але, очевидно, тільки деякі з них можна віднести до знарядь ткацтва. В цьому переконує їх кількість у поєднанні з різноманітністю форм. Крім того, в більшості цих виробів величина отворів явно не відповідає вимогам ткацтва. Призначення цих предметів, так само як і мініатюрного посуду і глиняних хлібців, не з'ясоване. Найімовірніше, що всі ці численні предмети, які не мають господарського вжитку, використовувались в якихось культових цілях.

Підсумовуючи, треба сказати, що характерними ознаками культурного шару пам'яток білогрудівського типу є:

1. Сильна насиченість культурними знахідками шару, який лежить в основі насипу.

2. Стійкий характер інвентаря, що складається в основному з кераміки описаних вище форм, кістяних і кремінних виробів, великої кількості мініатюрного посуду та інших глиняних виробів, очевидно, культового призначення.

3. Майже повна відсутність металевих виробів.

Нові розкопки зольників дали новий матеріал (формочки для литва, бронзова спіраль, керамічний комплекс), який дає можливість віднести білогрудівські пам'ятки до IX—VIII ст. до н. е.

Щодо розуміння пам'яток білогрудівського типу розкопки останніх років ще не дали змоги остаточно розв'язати цю проблему. Як і раніше, залишається не з'ясованим дещо в їх структурі і в своєрідному речовому інвентарі. Складною є та обставина, що ці пам'ятки об'єднують в собі такі здавалось би зовсім несумісні ознаки, як штучний насип із чорнозему, подібний могильним насипам, та інвентар, який не має нічого спільного із звичайним інвентарем могильника. Насип, звичайно, складається з чорнозему, в той час як ґрунт навкруги є слабогумусованим лісовим суглинком. Таким чином, матеріал для їх спорудження доводилось добувати шляхом знімання верхніх земляних шарів з навколишнього значного простору. Такий спосіб, як відомо, широко застосовувався для насипу курганів різного часу. У всякому разі, очевидно, не залишається сумніву в навмисному спорудженні насипу. Ця обставина в поєднанні з слідами вогнищ дала змогу деяким дослідникам пояснити численні групи горбів у районі Умані як поховання, зв'язані з обрядом спалення¹.

Але багато уламків ліпного грубого посуду, каменів (нерідко з слідами обпалення), які зустрічаються в насипах, нарешті, велика кількість відщепів і виробів із кременю мало підтверджує цю гіпотезу, оскільки все це носить характер суто побутових відходів.

Найбільш правдоподібним на перший погляд є трактування уманських горбів як залишків давніх поселень. Таке пояснення пам'яткам, схожим з уманськими, дає М. Я. Рудинський².

Близького погляду дотримується О. І. Тереножкін³. Але і ця гіпотеза, при всій своїй правдоподібності, не розв'язує ряду особливостей цих зовсім своєрідних пам'яток. Зокрема, звертає на себе увагу постійна віддаленість горбів від води, материкове підвищення, яке лежить в основі насипу, концентрація культурних залишків в межах насипу і, нарешті, такі факти, як, наприклад, велика кількість знахідок мініатюрного посуду.

¹ Т. С. Пассек, Периодизация трипольских поселений, МИА, М.—Л., 1949, стор. 227—229.

² М. Я. Рудинський, Мачухська експедиція Інституту археології 1946 р., АП, т. II, К., 1949, стор. 78—79.

³ О. І. Тереножкін, Поселення білогрудівського типу біля Умані, Археологія, т. V, К., 1951, стор. 182.

Всі ці обставини не знаходять скільки-небудь переконливого пояснення при трактуванні уманських пам'яток як залишків поселень. З другого боку, своєю структурою, кількістю золи і зовсім своєрідним підбором речового матеріалу уманські насипи мають багато спільного з зольниками, які широко відомі в ранньоскіфський і скіфський період в лісостеповій частині України (Немирівське, Більське, Пастирське городища, Мачухське поселення та ін.).

С. С. БЕРЕЗАНСКАЯ и Г. Т. ТИТЕНКО

НОВЫЕ РАСКОПКИ ПАМЯТНИКОВ БЕЛОГРУДОВСКОГО ТИПА

Резюме

В связи с очевидной важностью белогрудовских памятников в вопросе сложения культуры раннего железного века в лесостепной части Правобережной Украины в 1950 и 1951 гг. были продолжены исследования этих памятников.

В настоящее время можно назвать около 20 пунктов, где имеются подобного типа зольники; лучше всего они сохранились вблизи самой Умани, возле сс. Собковка, Кочержинцы, Войтовка и некоторых других. Как правило, белогрудовские зольники располагаются на возвышенностях, далеко от воды, небольшими группами, в которые входят две, три, реже — четыре насыпи. Всюду зольники представляют собой сооружения курганообразной формы с правильным основанием, высота которых колеблется между 0,5 и 0,8 м, диаметр — между 20 и 25 м.

Для структуры белогрудовских зольников можно считать характерными следующие признаки:

- 1) материковое всхолмление высотой 0,15—0,20 м, лежащее в основании насыпей;
- 2) наличие на этом всхолмлении ям и площадок, часто обожженных;
- 3) слой зола мощностью от 0,30 до 1 м в одних насыпях и просто зольных пятен в количестве двух—пяти в других;
- 4) насыпной черноземный слой мощностью от 0,3 до 0,5 м, покрывающий сверху зольные скопления и культурные остатки.

Характерным для белогрудовских памятников можно считать также следующее:

- 1) отсутствие находок в верхних слоях насыпи;
- 2) особо сильная насыщенность слоя, лежащего в нижней и центральной частях насыпи;
- 3) устойчивый характер инвентаря, состоящего из большого количества обломков сосудов, некоторого количества изделий из кости, камня и единичных предметов из бронзы;
- 4) большое количество миниатюрных сосудов, пряслицевидных предметов, глиняных «хлебцев», а также фигурок животных и антропоморфных статуэток, предназначенных, очевидно, для каких-то культовых целей.

Раскопки 1950—1951 гг. дали новые факты для датировки белогрудовских памятников, которые теперь более уверенно можно относить к IX—VIII вв. до н. э.

Как выяснилось из анализа керамического инвентаря отдельных насыпей, белогрудовские зольники очень близки между собой, хотя и не вполне одновременны.

По структуре и своеобразному подбору вещевго материала белогрудовские памятники имеют много общего с раннескифскими зольниками (зольники Бельского и Мачухского городищ). Это обстоятельство указывает на то, что вопрос о значении белогрудовских зольников не должен рассматриваться изолированно от вопроса о сущности зольников вообще.
